

HISTORICAL SCIENCES ІСТОРІЧНІ НАУКИ

DOI: 10.15421/272503

УДК 94:338.22](477.7)«18/19»

О. Б. Шляхов

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна

ПІДПРИЄМНИЦЬКІ ПРАКТИКИ ДВОРЯН ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

E-mail: alexshlyahov@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0752-4061>

Анотація. Вступ. У пореформену добу в українських етнічних землях Російської імперії активно розвивається підприємницька діяльність заповзятливих осіб, яка охоплювала і представників дворянського стану. **Мета** дослідження – з'ясувати основні сфери бізнесових інтересів дворян Катеринославщини та Херсонщини наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., визначити обсяги виробництва їхніх підприємств та встановити рівень прибутків, які вони отримували у своїх бізнесових практиках. Наукова новизна: на основі широкого кола джерел охарактеризовано особливості підприємницької діяльності представників дворянства в промисловості, торгівлі та сільському господарстві Півдня України в пореформений період. **Основні результати.** З'ясовано, що в модерний період машинна техніка та парові двигуни, а також розвиток торговельно-грошових відносин перетворили дворянське підприємництво у джерело достатньо швидкого і надійного отримання прибутку. Переважним чином бізнесова діяльність дворян Херсонської та Катеринославської губерній розвивалася в таких сферах економіки, як цегельна та харчова промисловість, а також в аграрному секторі. Встановлено, що питома вага дворянських підприємств у фабрично-заводській промисловості Катеринославської губернії на початку ХХ ст. становила 8,6%, а на Херсонщині – 7,8%. При цьому урядова статистика зафіксувала діяльність на Півдні України 64 великих та середніх дворянських заводів та фабрик, 19 з яких мали річний обсяг виробництва, що перевищував 100 тис. крб. Зазначено, що найвищий зиск підприємці-дворяни отримували в царині виготовлення одягу (до 23%), у виробництві цегли (18–19%) та в борошномельній галузі – 15–18%. **Висновки.** Наголошено, що представники дворянства відіграли суттєву роль в індустріальній розбудові регіону, здійсненні промислової модернізації південноукраїнських губерній.

Ключові слова: дворянство, Катеринославщина, Херсонщина, підприємницька діяльність, промисловість, торгівля, аграрний сектор.

O. B. Shliakhov*National University of Oles Honchar, Dnipro, Ukraine*

ENTREPRENEURIAL PRACTICES OF THE NOBLES OF THE SOUTHERN UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE AT THE END OF THE XIX CENTURY – BEGINNING OF THE XX CENTURY

Abstract. Introduction. In the post-reform era, the entrepreneurial activity of enterprising individuals, which also included representatives of the nobility, was actively developing in the Ukrainian ethnic lands of the Russian Empire. The Aim and the Subject of the Study – to find out the main areas of business interests of the nobles of Katerynoslav region and Kherson region at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, to determine the production volumes of their enterprises and to establish the level of profits they received in business practices. Research methods used: historical-genetic, statistical, diachronic. Scientific novelty: on the basis of a wide range of sources, the peculiarities of entrepreneurial activity of representatives of the nobility in industry, trade and agriculture of Southern Ukraine in the post-reform period were characterized. Main material and results. It is noted that in the modern period, mechanical engineering and steam engines, as well as the development of trade and money relations and the capitalist market, turned noble entrepreneurship into a source of sufficiently fast and reliable profit. The business activities of the nobles of Kherson and Katerynoslav provinces developed mainly in such areas of the economy as the brick and food industry, as well as in agriculture. It is emphasized that the share of noble enterprises in the factory industry of Katerynoslav province at the beginning of the 20th century was 8.6%, and in Kherson region – 7.8%. At the same time, government statistics recorded the activity of 64 large and medium-sized noble plants and factories in South of Ukraine, 19 of which had an annual production volume exceeding 100,000 krb, their owners can be attributed to the big bourgeoisie, among whom there were also ethnic Ukrainians. It is noted that noble entrepreneurs received the highest profit in such industries as clothing manufacturing (up to 23%), brick production (18–19%) and in the flour milling industry – 15–18%. Conclusions. The process of the development of capitalism in the post-reform period, the spirit of entrepreneurship at that time significantly influenced the psychology of the nobility, changed the views of representatives of the «noble estate» on business activities, when even representatives of famous noble families no longer shied away from resorting to rather risky, and sometimes dubious, arrangements. It is emphasized that representatives of the nobility played a significant role in the industrial development of the region, the implementation of industrial modernization of southern Ukrainian provinces.

Key words: nobility, Katerynoslav region, Kherson region, entrepreneurial activity, industry, trade, agricultural sector.

Вступ. Важливим складником капіталістичного ринкового господарства, яке формується в Україні в пореформену добу, було приватне підприємництво, поштовх якому дало скасування в Російській імперії кріпацтва. Зокрема, на порівняно мало-заселених просторах південного регіону умови для капіталістичних перетворень та розгортання бізнесової активності заповзятливих осіб виявилися найсприятливішими. Адже на Катеринославщині та Херсонщині в той час швидкими темпами будувалися нові фабрики та заводи, виникали десятки шахт і рудників, формувалася щільна мережа залізниць. Надаючи оцінку вищезгаданим фактам, урядовий «Вісник фінансів» наприкінці XIX ст. наголошував: «Промисловий настрій проник в усі шари населення півдня Росії, відтіснивши на другий план всі інші інтереси... Промисловість і торгівля півдня Росії так зростає, що ані залізниці, ані південні порти, не встигають задовольняти вимоги промисловості та торгівлі»¹. А отже, можна погодитись із Я. В. Верменич, яка зазначала, що «саме в зонах степового порубіжжя “дух капіталізму”, що упродовж

¹ Вестник финансов, промышленности и торговли. 1897. № 33. С. 474.

тривалого часу не мав у межах Російської імперії достатніх умов для свого розвитку, узяв своєрідний “реванш”»².

При цьому треба звернути увагу на ту роль, яку в розвитку підприємництва відігравали представники вищого стану тогочасного суспільства – дворянства. У свою чергу це вимагає ґрунтовного дослідження підприємницьких практик дворян південноукраїнських губерній Російської імперії в пореформений період, аналізу основних напрямів їх бізнесових інтересів.

Предметом дослідження є підприємницька діяльність представників дворянства південноукраїнських губерній у пореформену добу. **Мета** – визначити основні сфери бізнесових інтересів дворян Катеринославщини та Херсонщини наприкінці XIX – на початку XX ст., обсяги виробництва їх підприємств, а також встановити рівень прибутків, які вони отримували.

Історіографія і джерела. Зазначені питання вже дістали певне висвітлення у вітчизняній та закордонній історичній літературі. Так, увагу підприємницькій діяльності дворянства в українських губерніях царської Росії приділяли у своїх наукових студіях українські історики В. В. Крутіков, Т. І. Лазанська, Т. С. Водотика, О. М. Донік, І. О. Кочергін та Л. Ф. Циганенко³.

Дослідники з інших країн також не обійшли увагою питання бізнесової діяльності дворянства в підросійській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. У цьому плані треба вказати на доробок німецького історика Р. Лінднера, праці представників американської історіографії А. Рібера та Л. Фрізена⁴. Втім, питання особливостей розвитку бізнесових практик дворян Катеринославської та Херсонської губерній в пореформений період, зокрема обсягів виробництва їх підприємств та кількості працівників, а також рівня прибутків ще не дістали належного висвітлення в історичній літературі.

Підґрунтям для розкриття теми слугували матеріали урядової та земської статистики, у тому числі «Списки фабрик та заводів Російської імперії», які періодично друкувалися протягом останньої чверті XIX – початку XX ст., а також документи податкових структур царизму. Використано й регіональні довідкові видання, які висвітлювали економічне становище на теренах Херсонської та Катеринославської губерній у модерний період. В пригоді у розкритті досліджуваної проблематики стали також спогади і щоденники сучасників. Автор використав такі методи дослідження, як: історико-генетичний, статистичний та діахронний. Перший дозволив з'ясувати передумови розвитку дворянського підприємництва в регіоні в пореформену добу. Статистичний метод сприяв систематизації значного за обсягом статистичного матеріалу щодо бізнесової діяльності дворян у зазначений період, дозволив дійти тут відповідних узагальнень та висновків. Своєю чергою використання діахронного методу стало в пригоді для визначення особливостей дворянських підприємницьких практик

² Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 261.

³ Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. 172 с.; Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торговельно-промислової статистики XIX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. 282 с.; Водотика Т. Підприємці в соціальній структурі міського населення Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст. *Український історичний збірник*. 2015. Вип. 18. С. 118–127; Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства в Україні (1861–1900 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2006. Вип. 12. С. 103–118; Кочергін І. О. Соціальна трансформація Катеринославського дворянства (друга половина XIX ст. – початок XX ст.): монографія. Дніпро: Герда, 2015. 576 с.; Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.): автореф. дис. ... д-ра істор. наук: 07.00.01 «Історія України». Переяслав-Хмельницький, 2010. 48 с.

⁴ Лінднер Райнер. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О. М. Доніка. Київ; Донецьк: ВД «Кальміус», 2009. 504 с.; Frisen Leonard G. Rural revolutions in Southern Ukraine: peasants, nobles, and colonists, 1774–1905. Cambridge, Massachusetts: Ukrainian Research Institute Harvard University, 2008. 325 p.; Riber A. Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia. Chapel Hill (N.C.), 1982. 496 p.

як у період економічного піднесення кінця XIX ст., так і в часи економічної кризи 1900–1903 рр. та періоду нового промислового піднесення 1909–1913 рр.

Основний матеріал і результати. Отже, машинна техніка та парові двигуни, а також розвиток торговельно-грошових відносин та капіталістичного ринку в другій половині XIX ст. перетворили підприємництво у джерело достатньо швидкого і надійного отримання прибутку. Як наголошували сучасники, «викупні платежі вливалися широкою золотою річкою в російське торговельно-промислове життя, викликаючи лихоманку засновництва, залізничного будівництва, банківського грюндерства...»⁵. Зазначене цілковито стосувалося і представників дворянства Півдня України, які долаючи свої станові забобони та спокушаючись перспективою швидкого збагачення, активно розпочинали в той час свою бізнесову діяльність. «Не лише купці і промисловці, – зазначали дослідники початку XX ст., – але й стовбові дворяни беруть найактивнішу участь у справах, які нашвидкуруч організовувалися. Жадоба нажити капітал на промислових затіях, на залізничних концесіях, на підрядах і постачаннях охоплює вчорашніх добросердних поміщиків, які вміли лише проживати гроші»⁶.

Цьому сприяла і вся політика самодержавства, спрямована на створення найліпших умов для дворянських бізнесових практик. Так, дворянські підприємства в маєтках за місцем прописки власника звільнялися від промислових зборів, якщо в них працювало не більше ніж 15 робітників. Не оподатковувалися також дворянські млини, цегельні та лісопильні, розташовані за межами міст. Мала місце і фінансова підтримка дворян-підприємців з боку уряду, який створив у 1885 р. так званий дворянський банк.

При цьому найкращі можливості для організації власного бізнесу мали великі латифундисти, представники аристократичних родин, які використовували свої гучні прізвища та близькість до царського двору з метою особистого збагачення. Так, міністр фінансів Російської імперії М. Х. Рейтерн згадував, як під час придворного балу в 1880-х рр. ще «при вході одна дама прохала в нього позику в 500 тис., потім інша клопотала вибачити їй 200 тис., після цієї третя прохала подарувати їй 300 тис.»⁷. У свою чергу інший міністр фінансів імперії І. О. Вишнеградський в 1891 р. скаржився, що «прохання дворян йому набридли», що «якщо всі ці прохання виконувати, йому прийдеться повіситися на гаку» та ін.⁸. Тож не випадково, що саме з середовища титулованого дворянства наприкінці XIX ст. виокремилася і найпомітніша група промисловців регіону, серед яких можна згадати князів Долгоруких, графа К. Браницького, графа І. Ностиця, графиню А. Строганову, княгиню А. Урусову, графиню Л. Мусін-Пушкіну тощо. А у власності вел. князя Михайла Миколайовича Романова перебували марганцеві рудники поблизу Нікополя.

Загалом дворяни Російської імперії в пореформений період заснували до 2 тис. великих підприємств. Не відставали в цьому питанні й представники вищого стану суспільства Катеринославщини та Херсонщини. Так, за нашими підрахунками серед 335 великих та середніх промислових підприємств (річне виробництво понад 2 тис. крб), які перебували в індивідуальній власності або у власності торговельних домів у Катеринославській губернії станом на 1890 р., дворянам та чиновникам належало 19 фабрик та заводів, або 5,7%. Своєю чергою серед 502 подібних підприємств Херсонської губернії представники дворянства наприкінці XIX ст. володіли 10 фабриками та заводами (або 2%)⁹.

На початку XX ст. питома вага дворянських промислових закладів у регіоні помітно зростає. Адже серед 279 великих та середніх промислових підприємств, які

⁵ Берлин П. А. Русская буржуазия в старое и новое время. Москва: Книга, 1922. С. 113.

⁶ Там само. С. 116.

⁷ Богданович А. В. Три последних самодержца. Дневник. Москва: Новости, 1990. С. 131.

⁸ Там само. С. 155.

⁹ Підраховано за: Орлов П. А., Будагов С. Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России: материалы для фабрично-заводской статистики: сост. по офиц. сведениям Деп. торговли и мануфактур. 3-е изд., испр. и. доп. Санкт-Петербург: тип. В. Киршбаума, 1894. 753 с.

були в індивідуальній власності або у власності торговельних домів у Катеринославській губернії, дворянам та чиновникам за нашими даними належало 24 фабрики та заводи, або 8,6 %. У свою чергу серед 509 промислових підприємств в Херсонській губернії представникам дворянства вже належало 40 фабрик та заводів, або 7,8 %¹⁰. До того ж зазначимо, що ці підрахунки не охоплювали заклади, які мали річні обсяги виробництва менше ніж 2 тис. крб, а також гірничі підприємства регіону¹¹.

Вищенаведена інформація, зокрема, свідчить, що твердження, які можна зустріти в історичній літературі стосовно скорочення питомої ваги дворянського підприємництва протягом пореформеної доби, далеко не завжди знаходять своє підтвердження. Щонайменше якщо йдеться про участь дворянства у створенні фабрик та заводів саме на Півдні України. До того ж у деяких секторах промисловості південноукраїнських губерній частка дворянського підприємництва була ще суттєвішою, ніж вищенаведені цифри. При цьому візьмемо до уваги думку Л. Ф. Циганенко, яка, намагаючись визначити бізнесові пріоритети дворянства у підприємницькій діяльності на Півдні України, зазначала, що представники вищого стану тогочасного суспільства «зосереджували свою діяльність і капітали у таких галузях: керамічній та вапняній (до 60 %), винокурній, горілчаній, цукровій, тютюновій (до 40 %), харчовій (до 25 %); цементній, цегельній, скляній (до 15 %)»¹².

Так або не так, але найчастіше дворяни південноукраїнських губерній Російської імперії дійсно засновували підприємства, які переробляли продукцію аграрного сектору, будували млини, винокурні підприємства, горілчані та спиртоочисні заводи. Зокрема, традиційною «дворянською» галуззю було гуральництво, чому сприяло надання дворянству монопольного права на винокуріння та реалізацію спиртних напоїв. Відповідно в 1890 р. серед 9 великих винокурень Катеринославської губернії шість належали саме представникам дворянства та чиновництва.

Серед цих підприємств можна згадати винокурний завод вел. кн. Михайла Романова в Катеринославському повіті (заснований в 1888 р.), який виробляв на рік 23 450 відер спирту, а працював на ньому 21 робітник; винокурню дійсного статського радника Є. І. Шабельського в Олександрівському повіті (20 тис. відер спирту, 26 робітників), винокурне підприємство графа І. Г. Ностиця у Новомосковському повіті (23 780 тис. відер спирту, 50 робітників), завод дворянина І. А. Долинського у Слово'яносербському повіті (9,5 тис. відер спирту, 80 робітників), винокурню К. М. Немценовича в Маріупольському повіті (25 тис. відер спирту, 80 робітників), а також винокурню статського радника П. В. Голуба в Луганську, яка виробляла на рік 1 500 відер спирту і де працювали 25 робітників¹³.

Були представники дворянства і серед власників винокурень або заводів з виготовлення пива та спиртних напоїв у Херсонській губернії. Так, у 1890 р. ротмістр Л. Ф. Долинський мав винокурню в Єлисаветграді, яка виробляла на рік 50 тис. відер спирту (працювало 25 робітників). А дворянин Б. Єжевський у Єлисаветградському повіті володів пивоварнею з обсягом виробництва 10 тис. відер і річним обігом 8 тис. крб¹⁴.

Поміж дворян Херсонщини, яким наприкінці XIX ст. належали винокурні, були й представниці жіноцтва. При цьому обсяги виробництва на їх підприємствах від кінця XIX до початку XX ст. стабільно зростали. Зокрема, винокурня княгині А. О. Урусової в 1896 р. мала річний обіг 19 тис. крб, а в 1900 р. обсяги виробництва її заводу вже дорівнювали 58 тис. крб. Своєю чергою винокурний завод дружини штабскапітана

¹⁰ Див.: Список фабрик и заводов Российской Империи / под ред. В. Е. Варзара, Санкт-Петербург: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1912. 720 с.

¹¹ У свою чергу дослідниця Т. С. Водотика зазначала, що в той час «дворянство становило не більше ніж 5 % тих, хто сплачував промисловий податок» (Водотика Т. Підприємці в соціальній структурі міського населення... С. 125).

¹² Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України... С. 32.

¹³ Орлов П. А., Будагов С. Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России... 1894. С. 604.

¹⁴ Там само. С. 654.

Олександр Шамраєвської, який в 1900 р. виробляв продукції на 26,6 тис. крб, у 1909 р. мав річний обіг 32 тис. 776 крб і т. ін.

На початку XX ст. бізнесові практики дворян у цій царині економіки Півдня України також не втратили своєї інтенсивності. Так, серед 29 досить великих винокурних заводів Катеринославської губернії представникам дворянства у 1909 р. належало за нашими даними вісім підприємств, тобто їх частка становила тут 27,6%. При цьому до створення винокурень і в цей час активно долучалися місцеві землевласники. Зокрема, винокурні заводи в Луганську Катеринославської губернії мали вдова генерал-лейтенанта Марія Лошкарьова (річне виробництво її підприємства сягало 40,7 тис. крб) та баронеса Катерина Медем (29,3 тис. крб). У свою чергу в Бахмутському повіті досить великими винокурнями володіли дворянки Віра Пестерева (річний обіг 64 тис. крб) та Анна Левицька (35,2 тис. крб), а в Маріупольському повіті – дворянка Анна Люткевич (142 тис. крб). Згадаємо і камер'юнкера Л. В. Голубева, якому в 1909 р. на Катеринославщині належала винокурня з обсягом виробництва 88,2 тис. крб¹⁵.

Водночас на Херсонщині на початку XX ст. у власності дворянства перебувало 16 з 56 великих винокурень губернії (річне виробництво понад 10 тис. крб), тобто їх частка становила за підрахунками автора 28,6%. Серед найбільших дворянських підприємств цього профілю можна згадати винокурню В. І. Богдана в Одесі (річний обіг 139,2 тис. крб), а також винокурні заводи в Єлисаветградському повіті дворян Л. Ф. Долинського (114,8 тис. крб), О. Улашина (59,4 тис. крб), етнічних німців Б. Е. Нейсберга (49,6 тис. крб) та Е. Етлінгера (40,6 тис. крб). Крім того, дворянину М. М. Дуднікову в Херсонському повіті належало відразу дві винокурні з обсягами виробництва 48,9 тис. та 28,5 тис. крб на рік¹⁶.

Дворяни південноукраїнських губерній організовували і борошномельні виробництва. Зокрема, млинарством часто займалися відставні офіцери та чиновники, які у вигляді доповнення до своїх незначних пенсій будували невеликі вітряні млини. Водночас представниками дворянства створювалися і великі товарні парові млини, які приносили своїм власникам чималі прибутки. Наприклад, в Єлисаветградському та Тираспольському повітах Херсонської губернії в 1890 р. працювали великі борошномельні підприємства представників місцевої польської спільноти. При цьому паровий млин дворянина А. К. Буйницького виробляв 84 тис. пудів борошна на рік, а борошномельне підприємство дружини поручика Франциски Клішевич – 30 тис. пудів на рік.

Серед млинарів Херсонщини наприкінці XIX ст. було й чимало представників відомих аристократичних родин Російської імперії. Так, у Херсонському повіті губернії в 1896 р. двома млинами володів граф І. В. Стенбок-Фермор, а по одному борошномельному підприємству тут мали князь П. М. Трубецький та граф Шувалов. Водночас у Єлисаветградському повіті були розташовані млини графа Ю. В. Стенбок-Фермора та барона Ю. А. Корфа, а в Одеському повіті діяв млин графині Л. О. Мусіної-Пушкіної, який виробляв пшеничного та житнього борошна приблизно на 4 тис. крб¹⁷.

Зрештою такий бізнес приносив представникам дворянства чималі статки. Адже за урядовими даними середній рівень прибутковості гільдійських борошномельних млинів у Херсонській губернії наприкінці XIX ст. становив 9,5%, а в не гільдійських – 14–16%. Водночас млинарі Катеринославської губернії в 1896 р. отримували прибутки на рівні 10,1% (гільдійські заклади) та 18,1% (негільдійські)¹⁸. Не випадково в ро-

¹⁵ Список фабрик и заводов Российской Империи / под ред. В. Е. Варзара, 1912. С. 159–160.

¹⁶ Там само. С. 257–260.

¹⁷ Див.: Микулин А. А. Фабрично заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского Военного губернаторства. Одесса: Тип. Южно-Рус. О-ва Печатн. Дела, 1897. С. 1–276.

¹⁸ Див.: Статистические результаты процентного и раскладочного сборов... по исчислению, классификации и определению оборотов и прибылей торговых и промышленных предприятий, подлежащих сим сборам, 1888–1900. Министерство финансов. Департамент торговли и мануфактур. Санкт-Петербург, 1900. С. 56, 90.

сійській літературі кінця XIX ст. зазначалося, що «наші млинарі отримують значні бариші, які навряд чи мають місце... в інших випадках»¹⁹.

До організації такого бізнесу дворяни регіону продовжували вдаватися і в новітній період. Наприклад, на Херсонщині в їх власності в 1909 р. перебувало 5 великих борошномельних млинів. Це, зокрема, підприємство дворянина Г. Добровольського в Ананьєвському повіті (річний обіг 501,4 тис. крб), борошномельний млин генерал-лейтенанта Г. О. Рауха в тому ж повіті (64,7 тис. крб), млини етнічних поляків А. І. Малаховського в Тираспольському повіті (20 тис. крб) та С. Гіжицького в Ананьєвському повіті (41,8 тис. крб) а також подібний заклад вищезгаданого Л. Долинського в Єлисаветградському повіті (75,6 тис. крб). У свою чергу господарями таких підприємств на Катеринославщині на початку XX ст. були камер'юнкер Л. В. Голубев, який у своєму маєтку Олександрівка в Слоб'яносербському повіті губернії мав паровий вальцовий млин з річним виробництвом на суму 104 тис. крб, та катеринославський дворянин В. Г. Бразоль. Останньому в губернському центрі належав паровий вальцовий млин, обсяги виробництва якого сягали 45 тис. крб. Працювало на ньому 40 робітників²⁰.

У харчовій промисловості регіону в модерний період також з успіхом діяли маслоробні дворянські підприємства та фабрики з виробництва консервів та круп. Наприклад, дворянці Тетяні Штейн у цей період належав маслобійний завод у Миколаєві, а С. Соколову-Бородкіну в Єлисаветградському повіті – фабрика з виробництва перлової крупи, яка мала річний обіг 112 тис. крб. Водночас не можна не згадати про бізнесові успіхи представниці відомої родини обрусілих німців дворянки Софії Фальц-Фейн, яка була власницею Чорноморсько-Азовської фабрики рибних консервів в Одесі, де працювало 85 робітників. При цьому обсяги виробництва її підприємства стабільно збільшувалися. Якщо наприкінці XIX ст. це були 160 тис. крб на рік, то в 1909 р. вже 239 тис. крб²¹. Додамо, що продукція заводу С. Фальц-Фейн неодноразово з успіхом демонструвалася на міжнародних та всеросійських виставках. Наприклад, у 1898 р. на виставці в Бергені (Норвегія) вона отримала золоту медаль²². Зрештою за даними царських податківців консервні заводи Херсонської губернії протягом 1896–1897 рр. отримували прибутки на рівні 15,9%–18,5%²³.

Дворяни й чиновники Півдня в модерний період також вдавалися до виробництва будівельних матеріалів – цегли, цементу, вапняку, алебастру. Останнє цілком зрозуміло, зважаючи на постійне зростання промисловості, масове будівництво в регіоні заводів та житла. Тож власники таких підприємств могли в підсумку розраховувати на значні бариші.

Особливо розвинутим цей бізнес був на Катеринославщині. Позаяк у 1890 р. в Катеринославській губернії діяло 8 великих та середніх заводів (з 87), які виготовляли цеглу і які належали саме представникам вищого стану тогочасного соціуму. Тобто частка останніх становила тут 9,2%. Серед них були підприємства вел. кн. Михайла Романова (засноване в 1886 р., обсяг виробництва 440 тис. штук цегли на рік, працювало 9 робітників), графині та статс-дамі імператорського двору Анни Строганової (обсяг виробництва 3 тис. крб на рік, нараховувалося 11 робітників), титулярного радника В. Абрамовича (25 тис. крб, 100 робітників), дворян М. С. Стасюкова (6 тис. крб, 10 робітників), С. Я. Береговського (2 тис. крб, 7 робітників) і М. О. Ковалевського (20 тис. крб, 61 робітник), а також колезького секретаря С. Г. Любарського (3 тис. крб, 6 робітників) та колезького регістратора М. Є. Черепанцева (6 тис. крб, 8 робітників)²⁴.

¹⁹ Афанасьев П. Мукомольное и крупяное производство. *Фабрично-заводская промышленность и торговля России* / под ред. Д. И. Менделеева. Санкт-Петербург, 1893. С. 85.

²⁰ Список фабрик и заводов Российской Империи / под ред. В. Е. Варзара, 1912. С. 58.

²¹ Там само. С. 126.

²² Задерейчук А. А. «Пищевая промышленность Фальц-Фейнов». *Вопросы германской истории*: сб. науч. тр. Дніпропетровськ, 2011. С. 29.

²³ Статистические результаты процентного и раскладочного сборов... С. 90.

²⁴ Орлов П. А., Будагов С. Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России..., 1894. С. 308–310.

Зрештою наприкінці XIX ст. цегельні заводи Катеринославської губернії за підрахунками царських чиновників приносили своїм господарям прибутки в розмірі 18,5–19,8 %²⁵.

Не змінилася ситуація в цьому плані й на початку XX ст. Адже серед 71 власника цегельних заводів Катеринославщини в 1909 р. було вісім представників дворянства. Тобто частка останніх становила за даними автора приблизно 11 %. Серед найбільших підприємств цього профілю треба згадати завод з виробництва цегли в Горлівці, що належав дворянину інженеру М. М. Глебову, на якому працювало 173 робітники, а його річний обіг становив 415 тис. крб. Водночас у Бахмутському повіті діяв цегельний завод з річним обігом 63,6 тис. крб, яким володів ротмістр В. О. Плещеев. Працювало на ньому 74 робітники. А власниками двох цегельних підприємств у губернському центрі Катеринославщини на початку XX ст. були дворянки В. Островська та А. Пукалова (обсяги виробництва 22 та 29 тис. крб, відповідно)²⁶.

Водночас на Херсонщині в цей час діяв великий цегельний завод, який належав барону В. Масу. Річний обсяг виробництва цього підприємства становив 97,9 тис. крб, а працювало на ньому 140 робітників. Зрештою рівень прибутків, які отримували власники цегельних виробництв Херсонської губернії, становив 11,6 % (для гільдійських заводів) і 17,2–18,5 % для негільдійських закладів²⁷.

Представники дворянства долучалися до підприємницької діяльності й у такому секторі промисловості Півдня, як лісопильна галузь. Зрештою це виробництво також приносило чималий зиск. Адже, як зазначали сучасники, середня продуктивність кожного лісопилного станка на такому підприємстві коливалася в межах 80–100 колод. При цьому вартість однієї колоди становила 3 крб 80 коп. – 5 крб. В обробленому ж вигляді «одна колода давала товару: дощок, брусів та ін. на суму приблизно 7 крб 50 коп.»²⁸. Зрештою за інформацією царських податківців наприкінці XIX ст. лісопильні в Катеринославській губернії давали прибуток своїм господарям у розмірі від 9,9 % до 13,6 %²⁹. Зокрема, досить великий лісопильний завод в Олександрівську наприкінці XIX ст. належав етнічному поляку, дворянину Ф. Мовчановському. Річний обіг цього підприємства становив 30 тис. крб. А лісопильня дворянина О. І. Підгурського в Катеринославському повіті мала обсяг виробництва 80 тис. крб³⁰.

Своєю чергою заводи цього профілю на Херсонщині в 1897–1898-х рр. мали зиск на рівні 12,2–13,1 %. Водночас найбільші прибутки тут все ж приносили підприємства, що виготовляли одяг, білизну, капелюхи, рукавички та парасольки – 22,9 %. Так, в одному зі свідчень пореформеної доби зазначалося, що «одеські модистки повертають настільки значні капітали, що деякі навіть займаються купівлею і продажем векселів»³¹. Відповідно до бізнесових практик у цій царині долучалися і дворяни. Так, майстернями з виготовлення модного одягу в Одесі володіли дворянки Анна Єремєєва та Олена Бернієрі. При цьому якщо в 1900 р. підприємство Анни Єремєєвої, яке виробляло жіночі костюми та сукні, мало річний обіг 3,2 тис. крб, то в 1909 р. її прибутки вже становили 25 тис. крб. А майстерня з виробництва дамських суконь італійської підданої Олени Бернієрі мала річний обіг 40 тис. крб (працювало 34 робітники)³².

Однак представники вищого прошарку тогочасного соціуму віддавали данину не лише традиційно дворянським сегментам підприємництва, а й вдавалися до бізнесової діяльності в царині виготовлення землеробських машин та знарядь, виплавки

²⁵ Статистические результаты процентного и раскладочного сборов... С. 56.

²⁶ Список фабрик и заводов Российской Империи / под ред. В. Е. Варзара, 1912. С. 278–279.

²⁷ Статистические результаты процентного и раскладочного сборов... С. 90, 182.

²⁸ Аксенов С. Положение фабрично-заводской промышленности и рабочих в Екатеринославской губернии в 1899–1900 годах. *Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь 1903 года*. Екатеринослав, 1903. С. 134.

²⁹ Статистические результаты процентного и раскладочного сборов... С. 56, 90.

³⁰ Орлов П. А., Будагов С. Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России..., 1894. С. 131.

³¹ Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. Санкт-Петербург, 1865. С. 42–43.

³² Список фабрик и заводов Европейской России / Министерство финансов. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1903. С. 127–128.

та обробки металів. Особливо це було характерно для представників дворянства Херсонської губернії. Зокрема, на початку ХХ ст. такими підприємствами володіли дворяни І. С. Янгородський (Одеса), Б. Васіловський (Кривий Ріг), А. Терентьєва (Миколаїв) тощо. Серед цих підприємців була і дворянка Матильда Матвєєва, якій в 1896 р. у Миколаєві належала фабрика землеробських машин та знарядь. При цьому це підприємство випускало на рік до 1 тис. плугів та букерів, сумарна вартість яких становила 27 тис. крб. А в 1909 р. М. Г. Матвєєвій вже належали чавуноливарний завод і фабрика залізних плугів³³. Водночас у Бахмутському повіті Катеринославщини чавуноливарним підприємством володіли дворяни, брати П. та М. Вараксини. Щоправда, промислові заклади цього профілю приносили своїм власникам дещо менший, ніж інші виробництва, рівень прибутку. Зокрема, на Херсонщині в 1896–1898 рр. він становив 10,4%–10,6%³⁴.

Наведемо таблицю, яка акумулює інформацію стосовно основних напрямів бізнесових інтересів дворян Півдня України від кінця ХІХ до початку ХХ ст.

Таблиця 1

Дворянські підприємства південноукраїнських губерній станом на 1890 та 1909 рр.

Галузь виробництва	Катериносл. 1890 р. кількість	Херсонська 1890 р. кількість	Катериносл. 1909 р. кількість	Херсонська 1909 р. кількість
Губернія				
Винокурні заводи, пивоварні	7 (36,8%)	2 (20%)	8 (33,3%)	16 (40%)
Млини, консервні фабрики, заводи з виробництва мінеральної води та лимонаду	2 (10,5%)	4 (40%)	3 (12,5%)	9 (22,5%)
Механічні майстерні та чавуноливарні заводи	-	-	2 (8,3%)	5 (12,5%)
Друкарні та паперові фабрики	-	-	2 (8,3%)	5 (12,5%)
Цегельні заводи	8 (42,1%)	1 (10%)	8 (33,3%)	3 (7,5%)
Лісопильні та деревообробні фабрики	2 (10,5%)	1 (10%)	1 (4,2%)	2 (5%)
Інше	-	2 (20%)	-	-

Складено на підставі даних: Орлов П. А., Будагов С. Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России..., 1894; Список фабрик и заводов Российской Империи / под ред. В. Е. Варзара, 1912.

Отже, наведені дані демонструють, що наприкінці ХІХ ст. дворяни Катеринославщини головним чином створювали цегельні заводи (42,1%) та винокурні підприємства – 36,8%. Водночас дворянам та чиновникам Херсонщини в 1890 р. переважно належали промислові заклади, які займалися обробкою продукції сільського господарства – млини тощо (40%), а також винокурні (20%).

На початку ХХ ст. пріоритети бізнесових інтересів представників дворянства південноукраїнських губерній майже не змінилися. Адже серед 40 дворянських заводів та фабрик Херсонської губернії в 1909 р. знов-таки найбільше було підприємств, які переробляли продукцію аграрного сектору. На них припадала приблизно третина усіх закладів – 62,5%. При цьому винокурні становили 40% від усіх дворянських промислових підприємств Херсонщини, а млини та фабрики з виробництва консервів – 22,5% (див. табл. 1).

Свою чергою серед 24 заводів та фабрик Катеринославської губернії, які належали в 1909 р. представникам вищого стану тогочасного суспільства, 33,3% становили винокурні та ще третина всіх закладів припадала на заводи з виробництва цегли

³³ Список фабрик и заводов Российской Империи / под ред. В. Е. Варзара, 1912. С. 263.

³⁴ Статистические результаты процентного и раскладочного сборов... С. 90.

та вогнестійкої глини. А отже, тут як і раніше домінували дворянські виробництва, пов'язані як із харчовою промисловістю, так і з виготовленням будівельних матеріалів.

Важливими також є узагальнювальні дані стосовно обсягів виробництва промислових підприємств, що належали дворянам регіону (табл. 2).

Таблиця 2

Обсяги виробництва дворянських підприємств південноукраїнських губерній у 1890 та 1909 рр.

Обсяги виробництва Губернія	Катериносл. 1890 р. кількість*	Херсонська 1890 р. кількість	Катериносл. 1909 р. кількість	Херсонська 1909 р. кількість
Від 2 до 10 тис. крб	9 (69,2 %)	5 (71,4 %)	2 (8,3 %)	2 (5,1 %)
Від 10 до 100 тис. крб	4 (30,8 %)	1 (14,3 %)	19 (79,2 %)	29 (74,4 %)
Понад 100 тис. крб	0	1 (14,3 %)	3 (12,5 %)	8 (20,5 %)

* Інформація стосовно обсягів виробництва в 1890 р. шести дворянських промислових підприємств Катеринославської губернії, а також трьох на Херсонщині у відповідних джерелах відсутня.

Складено на підставі даних: Орлов П. А., Будагов С. Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России..., 1894; Список фабрик и заводов Российской Империи / под ред. В. Е. Варваро, 1912.

Наведені дані свідчать, що переважна більшість дворянських промислових підприємств Півдня України в 1890 р. мала обсяги виробництва від 2 до 10 тис. крб, тобто в цьому випадку йдеться про середню буржуазію. В Херсонській губернії цей показник становив 71,4 %, а на Катеринославщині – 69,2 %. Водночас інформація засвідчує, що на початку XX ст. фабрики та заводи, які належали дворянам та чиновникам набули значно більшої потужності. Адже переважна їх кількість у 1909 р. вже мала обсяги виробництва продукції, вартість якої зазвичай перевищувала 10 тис. крб на рік. Особливо це стосується Катеринославщини, де дворянські фабрики та заводи з річним обігом від 10 до 100 тис. крб (велика буржуазія) становили приблизно 80 % усіх підприємств, що перебували у власності представників вищого стану суспільства регіону. Дещо меншим цей показник був у Херсонській губернії – приблизно 75 %. Водночас частка промислових підприємств із вартістю річної продукції від 2 до 10 тис. крб становила тоді лише 5,1 %.

Зрештою це дає підстави зробити висновок, що процеси форсованої індустріалізації, які мали місце в південноукраїнських губерніях у модерний період, безпосередньо торкнулися і представників дворянства, їх бізнесової діяльності в царині промисловості. Адже в цей час значно посилилася капіталізація дворянських фірм та зросли обсяги випуску на їхніх підприємствах продукції, яка мала посилений попит серед населення регіону. А отже, можна вважати, що адаптація представників дворянства до умов капіталістичного розвитку Російської імперії на початку XX ст. відбувалася досить успішно.

Дворяни Півдня України активно займалися підприємницькими практиками і в сільському господарстві. Серед таких осіб на Катеринославщині перш за все можна згадати етнічного українця землевласника Катеринославського повіту, штабс-капітана у відставці Ф. І. Трипольського, який займався вирощуванням винограду. Станом на 1872 р. в його економії виноградники обіймали площу 534 дес.³⁵ При цьому сам підприємець у розмові з губернатором в 1893 р. оцінював свій бізнес як «дуже прибуткову справу»³⁶. Інший представник катеринославського дворянства, нащадок колишньої української старшини, О. О. Савицький, віддавав данину тваринництву та конярству. В його маєтках наприкінці XIX ст. нараховувалося до 8 тис. голів овець, до 200 биків та корів сірої української породи, а також до 100 коней. Не випадково,

³⁵ Заруба В. Н. Дворяне Екатеринославской губернии. Дніпро: Лира, 2016. С. 480.

³⁶ Краткое описание объезда Екатеринославской губернии екатеринославским губернатором Владимиром Карловичем Шлиппе в 1893 году. Екатеринослав, 1893. С. 8.

що за оцінками сучасників господарство О. Савицького «треба було вважати зразком великого приватновласницького господарства в повіті»³⁷.

Вкажемо і на великого поміщика Катеринославського повіту, гофмейстера Б. А. Не-чаєва, який у промислових масштабах займався садівництвом. Своєю чергою в Ново-московському повіті наприкінці XIX ст. діяла економія генеральші Л. С. Свічиної, яка спеціалізувалася на полеводстві, продажу рогатої худоби та м'ясних англійських овець³⁸. А етнічний німець граф Г. І. Ностиць мав велику економію, де займалися вівчарством. Серед найвідоміших в губернії було і господарство маршалка дворянства Верхньодніпровського повіту, громадського діяча та мецената Е. К. Бродського. Адже стадо великої рогатої худоби в маєтку Бродського в Іванівці нараховувало понад 700 голів. З 1874 р. цей представник дворянства брав участь у сільськогосподарських виставках Російської імперії, демонструючи виведені ним породи племінної худоби. Зрештою в 1882 р. вони були відзначені вищою нагородою на Московській виставці, викликавши при цьому особливий інтерес імператора Олександра III³⁹.

Треба зазначити, що представники дворянства не цуралися займатися і торговельною діяльністю. Так, до проведення торговельних операцій нерідко долучалися поміщики, які відкривали лавки на селі через своїх прикажчиків, пропонуючи селянам різноманітний крам. Зокрема, вигідне становище портового міста та значні економічні можливості Одеси, зосередження в ній великого капіталу, дозволили їй стати одним з найбільших осередків торгівлі не лише в регіоні, а й у Російській імперії загалом. Тож цими можливостями сповна користувалися представники дворянського стану. Якщо ж брати до уваги матеріали «Довідкової книги про купців першої та другої гільдії та загалом про особи та установи торговельно-промислового класу» Одеси на 1913 рік, то треба дійти висновку, що серед великих торговців цього причорноморського міста в той час нараховувалося 19 дворян. Переважно вони торгували за так званим II розрядом, тобто здійснювали роздрібну торгівлю та закупівлю товарів на суму від 50 до 300 тис. крб, а прибуток їх закладів визначався в сумі від 5 до 20 тис. крб.

При цьому більшість із дворян здійснювала торговельні операції в чотирьох сегментах: продажу автомобілів і велосипедів, галантереї і капелюхів, горілчаних напоїв або кондитерських виробів, а також аптечних товарів. Наприклад, бізнеследі, етнічний полякці Яніні Модзилевській в 1913 р. в Одесі належала кондитерська крамниця, а грекиня Євгенія Апостолопуло продавала спирт та дріжджі⁴⁰. Водночас француз барон О. О. Рено торгував машинами та велосипедами. До торговельної діяльності долучалися і такі представники титулованого дворянства, як княгиня Марія Святополк-Мирська, яка мала в Одесі магазин з продажу мельхіорових виробів, та брати графи Андрій, Олексій та Георгій Бобринські, які займалися оптовим продажем цукру⁴¹.

Інколи підприємці дворянського походження мали у своїй власності одночасно і торгіві, і промислові заклади. Зокрема, етнічному українцю В. О. Ворушило належала в Одесі теслярно-меблева майстерня (річний обіг 21 тис. крб, працювало 20 робітників) та крамниця, яка продавала автомобілі⁴².

Додамо, що середній відсоток прибутковості гільдійських торговельних закладів Херсонської губернії наприкінці XIX ст. становив: у галантерейних крамниць – 8,4–8,8%, в аптечних крамниць – 15,5–7,17,1%, в магазинів, що торгували машинами та

³⁷ Краткое описание объезда Екатеринославской губернии екатеринославским губернатором Владимиром Карловичем Шлиппе в 1893 году. Екатеринослав, 1893. С. 8.

³⁸ Бабенко В. А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1905. С. 6–7.

³⁹ Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси: у 2 т. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2009. Т. 1. С. 296.

⁴⁰ Справочная книга о купцах первой и второй гильдии и вообще о лицах и учреждениях торгово-промышленного класса на 1913 год. ... Одесса: «Славянская» тип. Е. Хрисогелос, 1913. С. 5, 74.

⁴¹ Там само. С. 10, 96.

⁴² Там само. С. 26.

інструментами – 6,9–9,2%, кам'яним вугіллям та будівельними матеріалами – 6,3–7,3%, а в крамниць, які продавали вироби із золота та коштовності – 11,3–13,1% та ін.⁴³

Згадуючи про ці успіхи ділків дворянського походження, водночас треба зазначити, що чимало цих підприємців, так і не зумівши адаптуватися до нових ринкових умов та не маючи достатніх комерційних здібностей, зазнали невдачі у своєму бізнесі. Зокрема, сучасники звертали увагу на відсутність у багатьох дворян-підприємців такої необхідної якості, як ощадливість, що суттєво заважало веденню їх справ. Наприклад, гірничий інженер О. І. Фенін у спогадах вказував на їх «спадково-виховану схильність до марнотратства», підкреслюючи, що саме цей «спадок кріпацтва давав погане підґрунтя» для підприємницької діяльності дворянства⁴⁴.

Своєю чергою це призводило до того, що чимало представників дворянства на початку ХХ ст. починало віддавати перевагу спокійнішим справам – купівлі акцій великих акціонерних компаній та пайових товариств. Як згадував з цього приводу у своїх мемуарах великий князь Олександр Михайлович Романов, у пореформений час суспільство «з головою поринуло в ділові комбінації... Здавалося ганьбою працювати, щоб заробляти копійки, коли відкривалася повна можливість заробити десятки тисяч карбованців на купівлі-продажу двохсот акцій Нікополь-Маріупольського металургійного товариства»⁴⁵. Так, багато хто з дворян купував цінні папери найбільшої судноплавної компанії Російської імперії – Руського товариства пароплавства і торгівлі, яке здійснювало свої операції в Чорному та Азовському морях. При цьому серед останніх було 29 представників титулованого дворянства, петербурзької аристократії, а саме: князь К. А. Горчаков, князь В. В. Волконський, графиня В. С. Голенищева-Кутузова, графиня Н. В. Толстая, графиня В. Б. Перовська⁴⁶ тощо.

Висновки. Таким чином, процес розвитку капіталізму в пореформений період, тогочасний дух підприємництва суттєво вплинули на дворянську психологію, змінили погляди представників «шляхетного стану» на бізнесову діяльність, коли навіть репрезентанти відомих дворянських родин вже не цуралися вдаватися до достатньо ризикованих, а інколи й сумнівних оборудок. Тож своєю діяльністю багато хто з дворян тоді спростовував твердження, що підприємництво не є дворянською справою⁴⁷. Останнє переконливо засвідчує факт зростання частки дворянських промислових підприємств на Півдні України від кінця ХІХ до початку ХХ ст. Адже цей показник збільшився на Катеринославщині з 5,7% у 1890 р. до 8,6% у 1909 р., а на Херсонщині – з 2% до 7,8%. При цьому найбільш активно бізнесові практики дворянства розгорталися в цегельному виробництві, харчовій промисловості та аграрному секторі. Відповідно на початку ХХ ст. урядова статистика зафіксувала діяльність на Херсонщині та Катеринославщині 64 великих та середніх дворянських заводів та фабрик. При цьому 19 з цих промислових підприємств мали річний обсяг виробництва, який перевищував 100 тис. крб, тож їх власників можна віднести до великої буржуазії, серед яких були й етнічні українці.

Зазначимо також, що кількість робітників на дворянських підприємствах регіону суттєво варіювалася, від 4–5 працівників до понад ста пролетарів. При цьому, як засвідчив проведений нами аналіз, на фабриках і заводах Катеринославської губернії на початку ХХ ст. середня кількість робітників була більшою, ніж на Херсонщині. Зокрема, дворянські підприємства з кількістю робітників до 15 осіб становили на Катеринославщині 8,3%, тоді як у Херсонській губернії – 25%. Водночас промислових

⁴³ Статистические результаты процентного и раскладочного сборов... С. 90.

⁴⁴ Фенін А. И. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.). Прага: Рус. ин-т в Праге, 1938. С. 40.

⁴⁵ Великий князь Олександр Михайлович. Воспоминания. Москва: Захаров. Аст, 1999. С. 236, 237.

⁴⁶ Список гг. акционеров Русского общества пароходства и торговли на 1907 г. Санкт-Петербург: Тип. Э. Арнольда, 1907. 7 с.

⁴⁷ Наприклад, відомий український правник О. Кістяківський наприкінці 70-х рр. ХІХ ст. зазначав у своєму щоденнику: «Але чи дворянська справа цукрові заводи? На них розорилися вже багато з великих землевласників: Трошинський, Красовська, Лопухін, Ячевський, Головинський...» (Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): у 2 т. / упоряд. В. С. Шандра та ін. Київ: Наукова думка, 1994. Т. 1. С. 152).

закладів з великою кількістю працівників (понад 50 осіб) на Катеринославщині було майже вдвічі більше – 29,2 % проти 15 %.

Можна вважати, що представники дворянства, заводчики та шахтовласники краю були людьми свого часу, які в умовах первинного накопичення капіталу і прискореної індустріалізації намагалися завдяки підприємництву отримати якнайбільші прибутки. Що в підсумку їм часто вдавалося. Адже найвищий зиск підприємці-дворяни отримували в таких сферах економіки, як виготовлення одягу (до 23 %), а також в царині виробництва цегли (18–19 %) та борошномельній галузі – 15–18 %. Врешті-решт, є всі підстави стверджувати, що представники дворянства відіграли суттєву роль у тогочасній індустріальній розбудові краю, здійсненні промислової модернізації південноукраїнських губерній.

REFERENCES

1. Afanas'ev, P. (1893). *Mukomol'noe i krupyanoie proizvodstvo* [Flour-milling and cereal production]. *Fabrichno-zavodskaya promyshlennost' i trgovlya Rossii* [Factory industry and trade in Russia]. Sankt-Peterburg, 77–88 (in Russian).
2. Aksenov, S. (1903). *Polozhenie fabrichno-zavodskoy promyshlennosti i rabochih v Ekaterinoslavskoy gubernii v 1899–1900 godah* [The situation of the factory industry and workers in the Ekaterinoslav province in 1899–1900]. *Ekaterinoslavskaya guberniya. Pamyatnaya knizhka i adres-kalendar 1903 goda* [Ekaterinoslav province. Memorial book and address calendar of 1903]. Ekaterinoslav: tip. Gubernskogo Pravleniya, 127–166 (in Russian).
3. Babenko, V. A. (1905). *Etnograficheskiy ocherk narodnogo byita Ekaterinoslavskogo kraia* [Ethnographic sketch of the folk life of the Ekaterinoslav region]. Ekaterinoslav: Tip. gubernskogo zemstva, 144 p. (in Russian).
4. Berlin, P. A. (1922). *Russkaya burzhuziya v staroe i novoe vremya* [Russian bourgeoisie in old and new times]. Moskva: Kniga, 308 p. (in Russian).
5. Bogdanovich, A. V. (1990). *Tri poslednih samoderzhitsa. Dnevnik* [The last three autocrats. Diary]. Moskva: Izd-vo «Novosti», 608 p. (in Russian).
6. Diiachi derzhavnoi vlady ta samovriadiuvannia Dnipropetrovs'koi oblasti: istorichni narysy (2009) [Figures of state power and self-government of the Dnipropetrovsk region: historical essays]: u 2 t. Dnipropetrovs'k: ART-PRES, 1, 448 p. (in Ukrainian).
7. Donik, O. M. (2006). *Promyslove pidpriemnytstvo dvorianstva v Ukraini (1861–1900 rr.)* [Industrial entrepreneurship of the nobility in Ukraine (1861–1900)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX–pochatku XX st.*, (12), 103–118 (in Ukrainian).
8. Fenin, A. I. (1938). *Vospominaniya inzhenera. K istorii obshchestvennogo i khozyajstvennogo razvitiya Rossii (1883–1906 g.g.)* [Memories of an Engineer. On the history of social and economic development of Russia (1883–1906)]. Praga: Tip. B. Bengis, 177 p. (in Russian).
9. Frisen Leonard G. *Rural revolutions in Southern Ukraine: peasants, nobles, and colonists, 1774–1905*. Cambridge, Massachusetts: Ukrainian Research Institute Harvard University, 2008, 325 p.
10. Kistiakivs'kij, O. F. (1994). *Schodennyk (1874–1885)* [Diary (1874–1885)]: u 2 t. / uporiad. V. S. Shandra ta in. Kyiv: Naukova dumka, vol. 1, 648 p. (in Ukrainian).
11. Kocherhin, I. O. (2015). *Sotsial'na transformatsiia Katerynoslavs'koho dvorianstva (druha polovyna XIX st. – pochatok XX st.)* [Social transformation of the Katerynoslav nobility (the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century)]: monohr. Dnipro: Herda, 576 p. (in Ukrainian).
12. *Kratkoe opisanie obvezda Ekaterinoslavskoj gubernii ekaterinoslavskim gubernatorom Vladimirom Karlovichem Shlippe v 1893 godur (1893)* [A brief description of the detour of the Yekaterinoslav province by the Yekaterinoslav governor Vladimir Karlovich Shlippe in 1893]. Ekaterinoslav, 67 p. (in Russian).
13. Krutikov, V. V. (1992). *Burzhuziia Ukrainy ta ekonomichna polityka tsaryzmu v poreformeniy period* [The bourgeoisie of Ukraine and the economic policy of tsarism in the post-reform period]. Dnipropetrovs'k: Vyd-vo DDU, 172 p. (in Ukrainian).
14. Lazans'ka, T. I. (1999). *Istoriia pidpriemnytstva v Ukraini (na materialakh torhovel'no-promyslovoi statystyky XIX st.)* [History of entrepreneurship in Ukraine (on the materials of trade and industrial statistics of the XIX century)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 282 p. (in Ukrainian).

15. Lindner, R. (2008). *Pidprijemtsi i misto v Ukraini, 1860–1914 rr. (Industrializatsiia i sotsial’na komunikatsiia na Pivdni Rosijs’koi imperii [Entrepreneurs and the City in Ukraine, 1860–1914 (Industrialization and Social Communication in the South of the Russian Empire)]*. Kyiv; Donets’k: TOV «VPP» Promin’, 504 p. (in Ukrainian).
16. Mikulin, A. A. (1897). *Fabrichno zavodskaya i remeslennaya promyshlennost Odesskogo gradonachalstva Hersonskoy gubernii i Nikolaevskogo Voennogo gubernatorstva [Factory and handicraft industry of the Odessa city government of the Kherson province and the Nikolaev Military governorate]*. Odessa: Tip. Yuzhno-Rus. O-va Pechatn. Dela, 1–276 (in Russian).
17. Orlov, P. A., Budagov S. G. (1894). *Ukazatel fabrik i zavodov Evropeyskoy Rossii: materialy dlya fabrichno-zavodskoy statistiki [Index of factories and plants in European Russia: materials for factory statistics]: sost. po ofits. svedeniyam Dep. trgovli i manufaktur. 3-e izd., ispr. i. dop. Sankt-Peterburg: tip. V. Kirshbauma, 826 p. (in Russian).*
18. Riber A. (1982). *Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia*. Chapell Hill (N.C.), 496 p.
19. Skal’kovskij, A. (1865). *Zapiski o torgovyh i promyshlennyh silah Odessy [Notes on the trade and industrial forces of Odessa]*. Sankt-Peterburg, 181 p. (in Russian).
20. *Spisok fabrik i zavodov Evropeyskoy Rossii [List of factories and factories in European Russia] (1903)*. Ministerstvo finansov. Sankt-Peterburg: Tipografiya V. Kirshbauma, 838 p. (in Russian).
21. *Spravochnaya kniga o kuptsah pervoy i vtoroy gildii i voobsche o litsah i uchrezhdeniyah torgovo-promyshlennogo klassa na 1913 god (1913)*. [Reference book about merchants of the first and second guilds and in general about persons and institutions of the commercial and industrial class for 1913]. Odessa: «Slavyanskaya» tip. E. Hrisogelos, 154, VI p. (in Russian).
22. *Spisok gg. aktsionerov Russkogo obschestva parohodstva i trgovli na 1907 g. (1907) [List of years shareholders of the Russian Society of Shipping and Trade in 1907]*. Sankt-Peterburg: Tip. E. Arnolda, 7 p. (in Russian).
23. *Statisticheskie rezul’taty procentnogo i raskladochnogo sborov ... po ischisleniyu, klassifikacii i opredeleniyu oborotov i pribylej torgovyh i promyshlennyh predpriyatij, podlezhashchih sim sboram [Statistical results of interest and layout fees ... for calculating, classifying and determining the turnover and profits of commercial and industrial enterprises subject to these fees] (1888–1900)*. Ministerstvo finansov. Departament trgovli i manufaktur. Sankt-Peterburg (in Russian).
24. Varzar, V. E. (1912). *Spisok fabrik i zavodov Rossiyskoy Imperii [List of factories and factories of the Russian Empire]*. Sankt-Peterburg: Tip. V. F. Kirshbauma, 314 p. (in Russian).
25. Tsyhanenko, L. F. (2010). *Dvorianstvo Pivdnia Ukrainy (druha polovyna XVIII st. – 1917 r.) [Nobility of Southern Ukraine (second half of the 18th century – 1917)]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia doktora istor. nauk: 07.00.01 «Istoriia Ukrainy»*. Pereiaslav-Khmel’nyts’kyj, 48 p. (in Ukrainian).
26. Velikiy knyaz Aleksandr Mihaylovich. *Vospominaniya (1999) [Grand Duke Alexander Mikhailovich. Memories]*. Moskva: Zaharov. Ast, 525 p. (in Russian).
27. Vermenych, Ya. V. (2015). *Pivdenna Ukraina na tsyvilizatsijnomu pohranychchi [Southern Ukraine on the frontier of civilization]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 482 p. (in Ukrainian).
28. Vodotyka, T. (2015). *Pidprijemtsi v sotsial’nij strukturi mis’koho naselennia Naddnyprians’koi Ukrainy v druhij polovyni XIX – na pochatku XX st. [Entrepreneurs in the social structure of the urban population of Trans-Dnieper Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries]*. *Ukrains’kyj istorychnyj zbirnyk*, (18), 118–127 (in Ukrainian).
29. Zadereychuk, A. A. (2011). *Pischevaya promyshlennost Falts-Feynov [Food industry Falz-Feinov]*. *Voprosy germanskoy istorii: sb. nauchn. tr. [Questions of German history: collection. scientific tr.]*. DnIpropetrovsk: Izd-vo DNU, 26–33 (in Russian).
30. Zaruba, V. N. (2016). *Dvoryane Ekaterinoslavskoy gubernii [Nobles of the Ekaterinoslav province]*. DnIpro: Lira, 560 p. (in Russian).

Received 07.01.2025

Received in revised form 03.03.2025

Accepted 12.03.25